

## NOVÝ SOCIALISTICKÝ ČLOVĚK V MÍSTĚ BEZ PAMĚTI

Eli Rubin, *Amnesiopolis : Modernity, Space, and Memory in East Germany* (Oxford & New York: Oxford University Press, 2016), 208 s., ISBN 978-0-1987-3226-6

Rozsáhlý výzkumný projekt, který v roce 2018 vyvrcholil výstavou v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze a dvěma díly doprovodné publikace *Paneláci*,<sup>1</sup> dokládá vzrůstající zájem o téma panelových sídlišť. Negativní pohled na ně jako na „králíkárný“ je revidován především teoretickými a teoretiky zabývajícími se architekturou a urbanismem. Objevují se ale i sociologické a antropologické práce, které vyvracejí představu o nespokojenosti obyvatel s tímto druhem bydlení.<sup>2</sup> Doceňuje se architektonická kvalita vybraných obytných celků, pozornost je věnována také jejich umělecké výzdobě a designu vnitřního zařízení.<sup>3</sup>

Zahraniční zájem o fenomén panelových sídlišť dokládá zde recenzovaná kniha amerického historika Eliho Rubina s názvem *Amnesiopolis. Modernity, Space, and Memory in East Germany*, která se zabývá souborem Marzahn, největším sídlišťem bývalého Východního Berlína. Snaží se porozumět socialistické Německé demokratické republice skrze optiku každodenního života a prostoru, v němž se odehrával. Rubin podle vlastních slov vychází z přístupu, jemuž dal základy francouzský filosof, sociolog

<sup>1</sup> Výstava „Bydliště: Panelové sídliště“ probíhala od 20. května do 22. července 2018. Katalog cyklu výstav realizovaných v letech 2014–2017 ve všech krajských městech: Lucie Skřivánková, Rostislav Švácha, Eva Novotná, Karolina Jirkalová, eds., *Paneláci 1* (Praha: Uměleckoprůmyslové muzeum 2016); soubor teoretických textů: Lucie Skřivánková, Rostislav Švácha, Martina Koukalová, Eva Novotná, eds., *Paneláci 2* (Praha: Uměleckoprůmyslové muzeum 2017).

<sup>2</sup> K pražskému Jižnímu Městu viz Jana Barvíková, *Sídliště dnes. Jižní Město jako místo k životu z pohledu dvou generací jeho prvních obyvatel* (disertační práce, Praha: FSV UK 2011); Hana Cassi Pelikán, *Bydlení u Kosmonautů a „v centru vesmíru“*. Každodennost panelového sídliště Jižní Město v Praze v proměnách času (disertační práce, Praha: FHS UK 2014); Martin Veselý, *Doma na sídlišti? Lokální identita a identifikace s místem na pražském Jižním Městě* (disertační práce, Praha: FHS UK 2015).

<sup>3</sup> V mnoha případech stojí za pozornost spíše původní projekty než finálně realizované čtvrti. Návrhy mohly být promyšlené, ale ekonomický tlak spolu s důrazem na počet vystavěných bytových jednotek vedly k pouze částečnému uskutečnění původních představ.

a geograf Henri Lefebvre a který rozvíjeli geografové Ed Soja a David Harvey. Analýza prostoru je podle nich jedním z nejlepších způsobů, jak porozumět strukturám moci, dominance a rozšíření určité ideologie, které se děje na každodenní bázi, prostřednictvím množství subtilních mechanismů (s. 5 recenzované knihy). Autor si klade otázky, které se jako červená nit táhnou celou knihou: Jak se do Marzahnu vepsala socialistická moc, která ho vytvořila? Jaký druh společenství v nové čtvrti vznikalo a jakým způsobem? Jak sídliště změnilo smyslovou zkušenost těch, kteří se odstěhovali z rozpadajících se činžáků v centru města do zbrusu nové čtvrti s velkorysým urbanistickým rozvrhem a moderně zařízenými byty?

Kniha je rozdělena do pěti kapitol, z nichž první se věnuje historii dělnického bydlení, pokusům o vyřešení bytové nouze a genezi východoněmeckého bytového programu (*Wohnungsbauprogramm*). Druhá kapitola vypráví příběh samotné výstavby Marzahnu jako nového socialistického prostoru radikálně očištěného od minulosti. Následující kapitola pojednává o každodennosti na sídlišti a o tom, jak nové prostředí změnilo smyslovou a psychologickou zkušenost jeho obyvatel. Čtvrtá kapitola popisuje skrze vzpomínky pamětníků dětství prožité v Marzahnu a společenský život jeho obyvatel. Poslední kapitola se zabývá jejich sledováním Ministerstvem státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit*), známým jako Stasi, a tomu, jak prostor sídliště umožňoval nebo znemožňoval podobné praktiky. V závěru se pak autor zamýšlí nad opuštěním rozsáhlých obytných souborů jako ideálního bydlení po roce 1989.

V prvním oddílu knihy se tedy dozvídáme, že východoberlínský komplex sídlišť Marzahn-Hellersdorf se začal stavět v roce 1976. První etapa do roku 1982 obsáhla téměř 60 tisíc bytů pro 167 tisíc obyvatel. Po roce 1985 se k němu připojilo ještě dalších 43 tisíc bytů, přičemž se nová městská část stala domovem celkem pro 290 tisíc osob (s. 7). Po pozdějším připojení dalších sídlišť v Hohenschönhausenu a Lichtenbergu zde v roce 1990 žilo celkem 400 tisíc východních Němců. Pro srovnání s československou realitou: obě etapy pražského Jižního Města ubytovaly na 95 tisíc obyvatel ve 28 tisících bytech.<sup>4</sup>

Jak autor uvádí, plány pro rozšíření Berlína k historické obci Marzahn měly mnohem delší historii. Během 19. století Berlín zažíval obrovský příliv ekonomických migrantů, kteří v rychle industrializující metropoli nacházeli práci, ale ne bydlení. Východiskem se stala výstavba nájemních baráků (*Mietskasernen*) s mnoha vnitřními dvory,<sup>5</sup> v nichž byly většinou velmi malé byty mnohdy jen o jedné místnosti známé jako berlínský pokoj (*Berliner Zimmer*). Většinou neměly zavedenou vodu, sociální zařízení bylo sdílené a dostupné venkovní chodbou, topilo se uhlím. V roce 1871 tvořily tyto byty tři čtvrtiny celkového bytového fondu města. Není tedy divu, že tato situace budila pozornost a ob-

<sup>4</sup> Michaela Jehlíková Janečková, „Jižní Město“ (dostupné online <http://panelaci.cz/sidliste/hlavni-mesto-praha/praha-jizni-mesto> [přístup 15. 2. 2020]).

<sup>5</sup> Především ve čtvrtích Wedding, Moabit, Prenzlauer Berg, Fridrichshain, Kreuzberg a Lichtenberg. Eli Rubin, *Amnesiopolis: Modernity, Space, and Memory in East Germany* (Oxford & New York: Oxford University Press 2016), s. 15.

jevovaly se snahy bytovou situaci pracujících Berlíňanů zlepšit výstavbou rezidenčních předměstí. Lokalita Marzahnu byla výhodná, protože sem vedla železnice, která by předměstí spojila s centrem města.

Ve dvacátých letech plánoval radní pro výstavbu a sociální demokrat Martin Wagner výstavbu samostatných satelitních měst na periferii Berlína, především na severovýchodní ose v obvodech Marzahnu, Hohenschönhausenu a Hellersdorfu, kde měly vyrůst sériově vyráběné domy pro 366 tisíc nových obyvatel.<sup>6</sup> Wagner spolupracoval s osobnostmi moderní architektury, jako byli Walter Gropius, Bruno Taut a Hans Sharoun, a společně obhajovali bourání staré zástavby, která „konzerovala třídní útlak“ (s. 17). To mohlo vést ke společenským bouřím, což si velmi dobře uvědomovali i nacisté, kteří začali po uchopení moci rovněž plánovat přesunutí pracujících z nájemních baráků a slumů na okraji měst do nově stavěných městských obvodů. Hlavní architekt Berlína Albert Speer přišel v roce 1938 s radikálním návrhem přeměny Berlína v monumentální město Germania, v jehož severovýchodní části se plánovalo 450 tisíc bytů pro špatně bydlicí a pro ty, kteří by byli vysídleni z centra kvůli budování reprezentativních staveb. Opravdovým monumentálním architektem-ničitelem se však stala válka. Z předválečného milionu a půl bytů se jich dochovalo pouhých 380 tisíc a ve čtvrtích, které zažily těžké boje, bylo zničených 60 procent všech budov (s. 20).

Přes tento akutní nedostatek začínalo budování nového bydlení v Německé demokratické republice v poválečných letech jen velmi pomalu. Nástup socialistického realismu v architektuře zbrzdil rozvoj prefabrikace a celá moderní architektura, která v ní viděla budoucnost, byla nazývána „formalismem“. Do bydlení se navíc investoval jen zlomek rozpočtu. Až lidové protirežimní povstání v roce 1953 dalo vládě jasně najevo, že musí brát potřeby svých obyvatel, z nichž bytová byla z nejpálčivější, vážně.

Nikita Chruščov odsoudil po svém nástupu stalinismus a v roce 1954 pronesl projev na Moskevské všesvazové konferenci stavbařů, v němž požadoval, aby se místo vynakládání prostředků na historizující uměleckou výzdobu začala v SSSR a v sovětských satelitech vážně řešit bytová nouze a inspirace se přitom hledala i na Západě. Panelová masově produkovaná sídliště se od padesátých let stala globálním trendem.<sup>7</sup> V NDR, která v prostorově těsném sousedství soupeřila se svým západním sousedem, měla jeho slova téměř okamžitý efekt. Již v roce 1955 se stavělo první sídliště z prefabrikovaných panelů (*Plattenbau*) v saské Hoyerswerdě. Stejně jako v Československu se začaly stanovovat závazné objemy nové výstavby plánované pro následující roky, za kterými však reálné výsledky více či méně zaostávaly. V Západním Berlíně zatím počet nových bytů lámal rekordy, o čemž se pochopitelně mezi východoberlínskou veřejností vědělo.

<sup>6</sup> Tak to uváděl Wagnerův plán „Nového Berlína“ z roku 1928, Rubin, *Modernity* s. 16–17. Z Wagnerova záměru sešlo kvůli Velké hospodářské krizi, která zastavila mnoho podobných stavebních projektů.

<sup>7</sup> Autor knihy cituje Floriana Urbana a jeho práci *Tower and Slab: Histories of Global Mass Housing, 1970–1990* (New York: Routledge 2012), Rubin, *Modernity*, s. 24.

Řešení bytové otázky bylo dáno nejenom potřebou naklonit si vlastní občany, kteří i přes výstavbu Berlínské zdi v roce 1961 nepřestali opouštět zemi, ale i dramatickým přílivem obyvatel z jiných východoněmeckých regionů způsobeným centralizací ministerstev v hlavním městě.

Tak se zrodil bytový program v říjnu 1973 rezolucí Sjednocené socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, SED) v čele s nově jmenovaným Erichem Honeckerem, který si vytkl jako ústřední bod své politiky masivní investice do zvýšení životní úrovně východoněmecké populace, které mělo motivovat k vyšší pracovní produktivitě. Bytový program sliboval do roku 1990 moderní byt pro každého občana.<sup>8</sup>

Protože Východní Berlín byl výkladní skříň socialismu vůči Západu, věnovala se mu v rámci bytového programu speciální pozornost: mělo se zde mezi lety 1976 a 1990 vystavět nebo zrenovovat 200 až 230 tisíc bytů. Kromě toho se plánovalo občanské vybavení jako mateřské školky, školy, polikliniky, obchodní domy a dopravní infrastruktura, které by ze čtvrtí budovaných na zelené louce vytvořily soběstačné celky, což Eli Rubin považuje za charakteristiku východoněmecké a socialistické bytové politiky (s. 31). V západním Německu ani například ve Francii nebyla nová sídliště koncipována jako samostatná města zahrnující všechno potřebné vybavení.<sup>9</sup>

Autor se pozastavuje nad velikostí východoněmeckých souborů, z nichž 26 největších obývalo více než 25 tisíc osob. Stavěly se na okrajích velkých měst a jako příklady uvádí Gorzbitz na západním okraji Drážďan (15 tisíc bytů, 45 tisíc obyvatel) a Grünau na jihozápadě Lipska (34 tisíc bytů, 100 tisíc obyvatel). Celkem v těchto okrscích bydlelo v roce 1989 čtyři a půl milionu východních Němců, což se rovnalo 28 procentům celé východoněmecké populace.

O výstavbě sídliště Marzahn rozhodlo usnesení z konce března 1973, po němž následovalo vypsání architektonické soutěže, kterou v roce 1974 vyhrál tým v čele s hlavním berlínským architektem Rolandem Kornem. Projekt kromě architektonické rozvahy formovaly i dřívější zkušenosti s použitím panelové konstrukce a výzkumy spokojenosti obyvatel sídlišť. Hotový model Marzahnu se mezi dubnem a květnem 1976 vystavoval v berlínském Altesmuseum, kam si ho přišlo prohlédnout na 340 tisíc návštěvníků.

Plán pro Marzahn počítal s výstavbou 35 tisíc bytů pro 100 tisíc obyvatel ve dvou etapách. Na západě plánované sídliště vymezovala železniční trať S-bahnu. Na druhé straně kolejí stála továrna Hasse & Wrede postavená v době třetí říše, nyní VEB Werkzeugfabrik, v níž pracovala část obyvatel Marzahnu<sup>10</sup> a od níž se odvíjela nově budovaná

<sup>8</sup> Bytový program se stal pro NDR ekonomickou pohromou. Vedl k 40 miliardám marek interního dluhu a přispěl k ekonomickému kolapsu země. Rubin, *Modernity*, s. 157–158.

<sup>9</sup> Autor cituje práci Beatrix Bouvier, *Die DDR-Ein Sozialstaat? Sozialpolitik in der Ära Honecker* (Bonn: Dietz 2002) a Kennyho Cuperse, *The Social Project: Housing Postwar France* (Minneapolis: University of Minnesota Press 2014).

<sup>10</sup> Konkrétně 2 300 osob. Politbyro v roce 1975 nařídilo, že z 60 procent by měli obyvatelé Marzahnu tvořit lidé s dělnickými profesemi. Rubin, *Modernity*, s. 39–40.

průmyslová zóna. Z východu parcela končila tokem řeky Wuhle, přítoku Sprévy, kde se plánovala rekreační zóna. Na jihu hranici tvořila třída Allee der Kosmonauten, která míří k centru Berlína a byla pojmenována na počest prvního východoněmeckého kosmonauta Sigmunda Jähna a jeho sovětského kolegy Valerije Bikovského, kteří navštívili Marzahn v září 1978. Setkaly se tak symbolicky dvě oblasti soupeření mezi socialistickým Východem a kapitalistickým Západem: vesmírné závody a zvyšování životní úrovně obyvatelstva.

Kromě škol a školek se počítalo s vybudováním sportovišť pro děti i dospělé včetně stadionu s pěti tisíci místy, domovů důchodců, divadla pod širým nebem a čtyř kostelů. Každá ze tří částí sídliště měla své vlastní centrum s restauracemi, obchodním centrem, knihovnou, drobnými službami, poliklinikou a plaveckým bazénem. Také zde nechyběla policejní stanice a místní pobočka SED. Kromě lokálních center existovalo ještě okrskové centrum, které sloužilo jako administrativní, obchodní a společenský středobod celého nově stavěného osídlení. Zároveň zde nechyběly budovy pro potřeby SED a masové organizace, jako byly státem kontrolované odbory mládežnické organizace, národní sportovní svaz a také Společnost pro sport a techniku, která byla napojená na armádu a pořádala například střelecké závody.

Výstavba začala v dubnu 1977, tedy pět let po dobře zdokumentované etapě demolice sídliště Pruitt-Igoue v St. Louis v americkém státě Missouri, která symbolizovala selhání kombinace moderní architektury a státního paternalismu. Marzahn znamenal pozdní příklon k modernitě, která měla vyřešit problémy starého světa. Eli Rubin ho nazývá městem zapomnění. V knize rozvíjí myšlenku, že režim preferoval výstavbu nové městské části na zelené louce, protože to znamenalo nový začátek nezatížený vzpomínkami na mizerné životní podmínky dělníků v 19. století, dělnické boje, nacismus a válku, které byly přítomné v zástavbě starého města. Znamenalo to vytvořit novou veskrze pozitivní realitu, utopii založenou na zapomínání. Že i místo, kde už brzo mělo vyrůst nové sídliště, má svou historii, se ukázalo při vykopávkách, kdy se našlo mimo jiné velké množství nevybuchlé munice z druhé světové války.

Autor popisuje problémy při stavebních pracích, které se v mnohém podobaly těm na vznikajících československých sídlištích: špatná organizace, chronický nedostatek stavebního materiálu, s nímž se pokoutně obchodovalo, i nedostatek pracovních sil a z toho plynoucí zpoždování se vůči harmonogramu. Stasi, která jinak sledovala a vedla záznamy o vytipovaných osobách, se v bytové výstavbě angažovala v roli kontrolora, který dokumentoval problémy v průběhu výstavby a informoval o nich příslušné instituce. Zdá se to méně zvláštní, když autor cituje závěry výzkumu Jense Gieskeho, který konstatuje, že „tu zkrátka nebylo tolik disidentů nebo hrozeb pro režim; skutečné ohrožení režimu a tedy strany [...] znamenali nedbalí, líní, často opilí dělníci bez zájmu nebo zastaralá nefunkční technika“.<sup>11</sup> Místo neviditelné ruky trhu,

<sup>11</sup> Autor cituje závěry z práce Jense Gieskeho, „The Stasi and East German Society: Some Remarks on Current Research“, in: *Bulletin of the German Historical Institute*, Supplement 9, 2014, ed. Uwe Spiekermann, *Stasi at Home and Abroad: Domestic Order and Foreign Intelligence*, s. 59–72.

kteřá v kapitalistických zemích měla korigovat fungování stavební produkce, zde podle Rubina nastoupila „tajná ruka“ Stasi.

Režim využíval rozestavěného sídliště k vlastní propagandě jako důkaz toho, jakého obřího díla ve prospěch lidu je schopen. Momenty jako otevření nové panelárny, začátek stavby a dokončení prvního panelového domu byly oslavovány za přítomnosti důležitých osobností strany jako Konrada Naumanna, hlavy berlínské SED, starosty Berlína Erharda Kracka a budoucího starosty Marzahnu Gerda Cyskeho, který měl velmi blízko ke straně i ke Stasi.

Dokonce Erich Honecker stavbu opakovaně navštívil při příležitostech, jako bylo odevzdání miliontého bytu v NDR rodině, která se jako jedna z prvních nastěhovala do Marzahnu na konci roku 1977. Jezdily sem mnohé zahraniční delegace, přičemž jednou z nejdůležitějších byla návštěva Michaila Gorbačova v roce 1986. Na pomoc při výstavbě přijížděly brigády zahraničních dělníků například z Polska, Rumunska a Kuby, což byla prestižní záležitost symbolizující spolupráci mezi zeměmi východního bloku. Zároveň byli východoněmečtí architekti zváni například do Vietnamu, aby tam projekt zopakovali.

Marzahn a podobná velká sídliště byla prezentována jako řešení očekávané populační krize, jednoho z globálních problémů lidstva, k nimž se v sedmdesátých letech upřela světová pozornost. Odpovědí na tuto i další otázky mělo být využití technologie. Už to ale nebyla technologie emancipující, o níž se u nás i jinde debatovalo v šedesátých letech. Nebyla to technologie ve službě člověka jako jednotlivce, pomáhající mu rozvinout jeho potenciál a zbavující ho monotónní práce, kde konečným cílem byla jeho emancipace.<sup>12</sup> Byla to technologie jako nástroj soupeření režimu s konkurenčním mocenským blokem a prostředek ke zvyšování vlastní prestiže.

Kromě tohoto „velkého boje“ probíhal subtilnější zápas o přízeň vlastní populace a snaha formovat nového socialistického člověka prostřednictvím nově koncipovaného bydlení. Autor knihy zkoumá, jak se to dařilo na psychologické úrovni i na úrovni vytváření kolektivu a družnosti obyvatel. Noví obyvatelé sídliště si podle autora při svém příjezdu do Marzahnu připadali, jako by objevovali zcela nový svět, prostředí fungující na odlišných principech, než byli zvyklí. Stále obývané nájemní baráky v centru města, kam se z nedostatku stěhovaly rodiny mladých kádrů, byly ve stejném, ne-li horším stavu než na začátku století. V některých případech lidé z nouze bydleli i v domech určených k demolici. Nepohodlí způsobené absencí sociálního zařízení, tekoucí vody a ústředního vytápění se sčítalo s vlhkostí a chladem, někdy dokonce se zamořením jedovatými látkami. Stěhování do Marzahnu bylo pro většinu nových obyvatel aktem osamostatnění se a nalezení osobního soukromí, protože mnoho rodin bydlelo do té doby v jedné místnosti nebo spolu se svými příbuznými. Někteří pamětníci vzpomínají

<sup>12</sup> Toto pojetí viz Radovan Richta, *Člověk a technika v revoluci našich dnů* (Praha: Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí 1963); ed. Radovan Richta, *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce* (Praha: Svoboda 1966).

na závrať z prostoru: z velké výměry bytu, z bydlení ve vyšších patrech domů i z velkorysých ploch zeleně mezi nimi. Další popisují dezorientaci v prostoru rozestavěného sídliště, v ještě bezejmenných ulicích bez orientačních bodů.

Pro tehdejší děti, které tvořily 30 % marzahnských obyvatel,<sup>13</sup> je pak toto období spjato s dobrodružnými hrami mezi stavebním materiálem, na což pamětníci v knize vzpomínají s nadšením. Rubin připomíná teorii fenomenologa Gastona Bachelarda, podle něhož prostory, které člověk obývá v dětství, formují to, kým se stane v pozdějším životě a jaký bude jeho náhled na svět.<sup>14</sup> Vlastní dětský pokoj, dětská hřiště i prostor školek tedy mohly mít značný vliv na mentální svět první generace, která už nezažila válku a vyrůstala v Marzahnu.

Knihla ale naráží na fakt, že stopování změn, které se udály v psychice nových obyvatel sídliště, je velice obtížné. Konstatuje, že výrazným rysem nového prostředí byla prázdnota, chybění podnětů spouštějících vzpomínky na minulost, které se tak postupně vytrácely. Přesto obyvatelům utkvěl zážitek starého města: ještě v roce 1986 si v článku stěžují, že v Marzahnu chybí malé pekárny, kavárny a pivní stánky, které si pamatovali ze svých čtvrtí,<sup>15</sup> což vyvrací Le Corbusierovu tezi o „smrti ulice“<sup>16</sup> a ukazuje, že nakonec přece existuje něco, co převažuje koncepční promyšlenost čtvrti, kde sdružený obchodní dům ušetří ženě 2,3 hodiny týdně (s. 102).

Přes všechny nedostatky měly staré dělnické čtvrti s nájemními domy silnou komunitní kulturu. Přelidnění činžáků vedlo k tomu, že jejich obyvatelé trávili volný čas v parcích, pivnicích, zahradních restauracích, na dvorech a na chodnících, čímž se vytvářel intenzivní pocit sounáležitosti s vlastní čtvrtí. Režim si toho byl vědom a snažil se aktivně nové obyvatele Marzahnu zapojit do aktivit, které by tyto vzpomínky plnohodnotně nahradily. Velkou roli v tom hrál domovní výbor (*Hausgemeinschaftsleitung*), který dostával rozpočet přímo určený na pořádání oslav na počest jednotlivců (narozeniny, návrat z vojenské služby) a různých svátků (karneval, den dětí), kterých se měl účastnit celý dům. Určeny k tomu byly klubové místnosti umístěné v každém domě. Výbory organizovaly také výlety k památníkům Německé komunistické strany, Sovětského svazu a antifašistického odporu za druhé světové války. Roku 1980 se konal poprvé festival Marzahnské jaro (*Marzahner Frühling*) s cílem vytvoření „vlastní tradice“ čtvrti a „aby se lidé ztotožnili se svým novým prostředím a cítili se tam doma“ (s. 112).

<sup>13</sup> Sídlíště Marzahn mělo nejvyšší koncentraci dětí v celé NDR. Důvodem byl do značné míry fakt, že přednost měli uchazeči-rodíče s více dětmi nebo nadcházející rodiče. Rubin, *Modernity*, s. 85.

<sup>14</sup> Viz Gaston Bachelard, *La Poétique de l'Espace* (Paris: Presses universitaires de France 1958).

<sup>15</sup> Článek vyšel v časopisu *Kultur im Heim* 2, 1986, s. 2; Rubin, *Modernity*, s. 103.

<sup>16</sup> Viz Le Corbusier, *The Radiant City: Element of a Doctrine of Urbanism to Be Used as the Basis of Our Machine-Age Civilisation* (New York: Orion Press 1967). Le Corbusier obhájí výstavbu samostatných bloků v zeleni a nahrazení ulic rychlostními silnicemi.

Jako silný stmelovací moment fungovala povinná práce při výsadbě zeleně. Jednou za čtrnáct dní se obyvatelé sešli, aby sázeli stromy a keře v nedávno zabydlené abstraktní krajině. Dalšími podmínkami příznivými k vytvoření společenství byl bezpochyby fakt, že mnoho obyvatel pracovalo pro stejného zaměstnavatele,<sup>17</sup> dále okolnost, že se lidé nastěhovali do prázdných čtyř stěn, které si museli zařídit, často si tedy jednotliví sousedé vypomáhali. A také to, že velká část nových obyvatel měla malé děti nebo se jim děti v prvních letech po nastěhování narodily. Stejně faktory zmiňují i obyvatelé kolektivního domu v Litvínově, československého „vertikálního sídliště“, kteří se stejně jako marzahňané začali velmi rychle neformálně přátelit, trávit společně volný čas a slavit svátky.<sup>18</sup>

Družnost dětí a dospělých v sídlišti, kde „profesor žil vedle uklízečky a všichni [...] si tykali“,<sup>19</sup> se obyvatelům zdála přirozená, nepolitická, vyjmutá ze sféry vlivu režimu. Autor knihy si ale všímá, že se po jeho změně v letech 1989–1990 (*Die Wende*) pocit důvěry a semknuté komunity vytratil, a to nejen v Marzahnu, ale i v dalších panelových sídlištech z té doby. Provázanost sídlištního života s režimem, který ho vytvořil a vědomě podněcoval, je tedy podle autora nesporná.

Čilý komunitní život má také své negativní stránky, jako jsou pomluvy a tendence ke konformismu členů komunity. Odvrácenou stránkou těsnějšího sousedského soužití v Marzahnu byla zvýšená činnost Stasi, jíž věnuje autor závěrečnou kapitolu knihy. Kromě jejího dozoru nad výstavbou se uplatnila i její charakterističtější agenda, tedy zjišťování informací a dohled nad obyvateli. V průběhu let vzrostl počet zaměstnanců a informátorů Stasi a až na poměr jednoho informátora na 180 obyvatel NDR, který byl nejvyšší mezi zeměmi sovětského bloku.<sup>20</sup> Stasi si v Marzahnu zřídila svou kancelář a vypracovala manuál pro své agenty a informátory pro sledování podezřelých osob v prostoru tohoto panelového sídliště. Odlišnost od starého města totiž představovala pro sledování mnoho překážek, jako bylo vyloučení automobilové dopravy, a tedy nemožnost použití sledovacího vozu. Nabízela však také nové příležitosti, například využití bytů ve vyšších patrech pro sledování okolí. Zároveň se Stasi pochopitelně snažila získat ke spolupráci samotné obyvatele, kteří díky známostem věděli na své sousedy mnoho cenných informací. Strategickou osobou, o jejíž spolupráci Stasi zvláště stála,

<sup>17</sup> Způsob, jak se dostat k novému bytu, byl vstoupit do dělnického bytového družstva při podniku, ve kterém ten který dotyčný pracoval. Rubin, *Modernity*, s. 84.

<sup>18</sup> Tvrzení na základě autorčiných rozhovorů s pamětníky života v kolektivním domě v Litvínově, pořízených pro výstavu *Bydlet spolu. České kolektivní domy* připravenou pro Muzeum umění v Olomouci, Oblastní galerii v Liberci a Alšovu jihočeskou galerii. Část z nich dostupná online: [https://www.youtube.com/watch?v=byOX9zV5Yjk&list=PLPNjTICLanCHM\\_GMwPx\\_1Ed7iC5WtjQEI](https://www.youtube.com/watch?v=byOX9zV5Yjk&list=PLPNjTICLanCHM_GMwPx_1Ed7iC5WtjQEI)

<sup>19</sup> Výpověď jedné z pamětnic. Rubin, *Modernity*, s. 112.

<sup>20</sup> V porovnání s tím v Československu činil 1: 867, v Polsku 1: 1574, v Sovětském svazu 1: 1595. Rubin, *Modernity*, s. 130.



byl správce domu opatrující domovní knihu se jmenným seznamem obyvatel, jejich zaměstnáním a seznamem návštěv, zvláště těch ze Západu. Ironií je, že Stasi špehovala i vlastní zaměstnance: v jedné části sídliště Hohenschönhausen bydleli zaměstnanci východoberlínského ústředí Stasi, kteří byli objektem sledování právě kvůli své společenské roli.

Autor kapitolu zakončuje konstatováním, že Marzahn byl zároveň utopií, která zlepšila životní úroveň stovkám tisíc lidí a umožňovala uvěřit v sílu technologického pokroku, i dystopií kvůli míře průniku státní moci do osobního života. Všimá si, že příchod *Die Wende* připravovali aktivisté ve starých čtvrtích vnitřního města, v zástavbě, která pamatovala dělnické boje začátku století, nacismus i válku. Tím, že bylo ponecháno sobě a rozpadu, mohlo být podhoubím protirežimního hnutí. Kdyby měla strana ještě o dekádu více času, bytový program by možná dosáhl toho, že by všichni žili na novém sídlišti. „Zrodil by se v tom případě odpor pro režimu?“, ptá se autor. Vrací se tak vlastně ke svým dvěma zásadním otázkám, totiž otázce vepsání státní moci do (moderní) architektury a otázce vlivu této výstavby na vnímání a tím na formování lidské osobnosti.

Eli Rubin velmi umně shromáždil materiály o plánování a realizaci Marzahnu, o působení režimních institucí v dokončeném sídlišti i osobní příběhy některých jeho obyvatel, ale to, jak režim ulpěl ve formování jeho architektonické a urbanistické podoby, nedokázal konkrétně doložit. Jde totiž o otázku po autoritářském působení moderní architektury jako takové, po její schopnosti vstřebávat autoritářský program, s nímž je realizována. Moderní architektura organizuje velké masy, velké masy hmoty i zástupů zdánlivě standardizovaných lidských jedinců. Jedno ústředí, které má možnost dívat se z ptací perspektivy, plánuje životní prostředí a tím i životy anonymních lidí, třídí jejich potřeby na odůvodněné a neodůvodněné a podle toho jim dává či nedává prostor. Právě sem vede cesta od Le Corbusierových nekompromisních prohlášení a ještě nekompromisnějších postojů prosovětských teoretiků, jako byl v Československu svého času Karel Teige. Monotónní řady panelových domů doplňovalo v Marzahnu organizování oslav financovaných stranou a neformální vytváření komunity, obojí se ale s koncem režimu rozpadlo.

Otázku o posunu vnímání nového obyvatele sídliště nemohl autor knihy zodpovědět už proto, že je pro to potřeba jiného druhu zkoumání než historického. Rubin podle všeho provedl jen minimum rozhovorů s pamětníky a i tak by bylo potřebné se ponořit do rozboru toho, jak se moderní urbánní prostředí odráží v psychice jednotlivce, pro něž v této práci nebylo místo. Autor místo jasných odpovědí na své otázky poskytl důkladnou analýzu konkrétního sídliště. Cituje dobový tisk, poezii i soudobé filmové dílo a dalece tak přesahuje suchopárné historické zkoumání, což je velkou předností celé práce.

Vyprávění knihy zakončuje dalším osudem Marzahnu po *Die Wende*. Nejprve se zastavuje u odlivu jeho obyvatel: ze 400 tisíc jich zbylo jen 250 tisíc. Stát se ale začal aktivně zasazovat o to, aby se nestalo ghettem. Domy dostaly nový nátěr, byly jim

přistaveny balkóny a některé z nich se snížily o tři nebo čtyři patra, aby se redukoval počet neobydlených bytů. Česká novinářka zabývající se architekturou Karolína Vránková ve svém článku z roku 2010 chválí experimentální přestavbu marzahnské lokality Ahrensfelder Terrassen, která zhumanizovala sídliště zmenšením výšky domů na „lidské měřítko“.<sup>21</sup> Podle autorky slouží tento příklad jako důkaz možnosti zvelebit sídlištní prostředí, který by mohl být inspirací i pro naše prostředí.

Inspirovat teoretické uchopení sídlišť by mohl Rubinův pokus o interdisciplinární zkoumání, které by mohlo vést k lepšímu pochopení tohoto fenoménu z psychologického, urbánního i politického hlediska. Eli Rubin poskytuje zajímavou odpověď na otázku, co se to vlastně po roce 1990 ztratilo: Marzahn byl podle něj nejen zhmotněním socialismu, ale také určité verze modernity, všezahrnujícího osvíceneckého projektu, který může existovat jen jako ucelený a uzavřený systém. Ten tvořilo vystavěné sídliště, politická ideologie a také sami obyvatelé se svou sociální dynamikou. Pokud vypadl jeden prvek, celý systém se musel zhroutit (s. 114).

Na závěr knihy Rubin objasňuje, že kritikou socialistického sídliště nechtěl docílit dojmu nevyhnutelnosti kolapsu socialistických představ a obhajoby západního kapitalistického triumfalismu. Knihu dopisoval v roce 2008, v době ekonomické krize, kterou způsobilo splasknutí bubliny s hypotečními úvěry v USA. Podle něj se v tu chvíli odhalila podstata západní ekonomiky, tedy závislost na bydlení a dluhu.

Na Západě se nesmí nikdy přestat stavět bydlení, stejně jako žralok nesmí přestat plavat, jinak se ekonomika zhroutí; stavění nových domů je nejdůležitějším indikátorem ekonomiky a hypotéka je největší životní investice. Západní „společnost vlastníků“ je stejně neudržitelná iluze jako corbusierovské mega-sídliště státního socialismu; obojí vypadá důvěryhodně, ale nikdy není daleko od toho rozplynout se. (S. 159).

Potřebujeme vztahovat minulost k současnosti a vyvozovat z analýzy postoje, které zaujmeme. Moderní architektura přes své později přidané „post-post“ je stále naší současností a nepřestává ovlivňovat naše životy. Dopisuji tuto recenzi ve chvíli, kdy prožíváme sílící bytovou krizi. Podle developerů i některých politiků je zaviněná tím, že se staví málo bytů. Otázkou by ale nemělo být jenom kolik, ale také co se staví a jaký městský prostor vzniká. Uniformní bytové domy, které se zdají pocházet z nějakého stavebníky sdíleného katalogu a které mají k architektonické kvalitě asi tak daleko jako sídliště z doby normalizace, zaplavují naše města a my už jsme si na to zvykli do té míry, že to neproblematizujeme, ač nás tyto stavby budou provázet po následující dekádě. Kde jsou architekti? Rubín cituje v souvislosti s poválečným vymizením berlínských

<sup>21</sup> Karolína Vránková, „Ráj mezi paneláky“, *Respekt* 30. 4. 2010 (dostupné online <https://www.respekt.cz/schones-berlin/raj-mezi-panelaky> [přístup 23. 2. 2019]).

řemeslníků schopných opravovat historické fasády Brigitte Reimann, která píše, že už nejsou architekti, jenom inženýři (s. 32). Možná je tomu opravdu tak, ale rozhodně bychom s tím neměli být spokojení. A neměli bychom zapomínat, že městský prostor v sobě vždy nese zašifrovanou moc, která formuje naše životy a která je tím silnější, čím více rezignujeme na participaci na utváření našich měst.

Lenka Kužvartová